

ŁATOPISY
AKADEMII SUPRASKIEJ
7

DAWNA CYRYLICKA KSIĘGA DRUKOWANA:
TWÓRCY I CZYTELNICY

Pod redakcją
Marzanny Kuczyńskiej

Białystok 2016

Rada Naukowa

Arcybiskup Białostocki i Gdański Jakub (Białystok),
Arcybiskup Wrocławski i Szczeciński Jeremiasz (Wrocław),
ks. Henryk Paprocki (Warszawa), Antoni Mironowicz (Białystok),
Aleksander Naumow (Wenecja)

Kolegium Redakcyjne

ks. Jarosław Józwik (redaktor naczelny),
Jakub Oniszczyk (sekretarz), Marzanna Kuczyńska,
Jarosław Charkiewicz, Urszula Pawluczuk

Recenzenci

prof. Irena Špadijer, Belgrad
prof. Jerzy Grzybowski, Warszawa
prof. Krasimir Stanczew, Rzym

Adres Redakcji

Fundacja „Oikonomos”
ul. Św. Mikołaja 5, 15-420 Białystok, e-mail: fundacja@oikonomos.pl

Redakcja techniczna, skład i projekt okładki

Jarosław Charkiewicz

ISSN 2082-9299

Wydawca

Fundacja „Oikonomos”

Druk i oprawa

Orthdruk Sp. z o.o., Białystok

JAN STRADOMSKI

UNIwersytet Jagielloński w Krakowie

REKOPISMIENNE KOPIE ANTYŁACIŃSKICH DRUKÓW Z OKRESU UNII BRZESKIEJ W ZBIORACH BIBLIOTEKI NARODOWEJ W WARSZAWIE

Słowa kluczowe: rękopisy cerkiewne, druki cyrylickie, polemika religijna, unia brzeska

Pojawienie się i rozpowszechnienie druku w Europie, mimo swego bezsprzecznie rewolucyjnego i przełomowego znaczenia w dziejach kultury, nie wyparło z obiegu książki rękopiśmiennej, której tradycja i autorytet były przecież znacznie dłuższe, a produkcja w wielu wypadkach łatwiejsza. Jeszcze przynajmniej przez cztery kolejne stulecia oba typy książek współzystawały, choć druk oczywiście zaczął wyraźnie dominować i w efekcie wyparł manuskrypt niemal zupełnie. Pod tym względem sytuacja w dawnym państwie polskim praktycznie niczym się nie różniła od ogólnych tendencji panujących w Europie i szerzej, w świecie. W początki drukarstwa, nie tylko cyrylickiego, na ziemiach polskich wpisuje się wyraźnie krakowska oficyna Szwajpolta Fiola (1491–1492). Choć jej działalność była krótka i nie miała istotnego wpływu na rolę książki drukowanej w Polsce w ostatniej ćwierci XV wieku, to trudno nie docenić jej znaczenia, choćby symbolicznego¹. Trzeba było poczekać ponad pół stulecia, do końca lat sześćdziesiątych XVI wieku, aby pojawiły się kolejne typografie tłoczące czcionką cyrylicką, a cyryliccki druk nabrał dynamiki i ciągłości².

Właściwe początki i rozwój drukarstwa cyrylickiego w Rzeczypospolitej przypadają na okres niezwykle istotnych zdarzeń w dziejach Kościoła. Należały do nich bez wątpienia postępy reformacji oraz próba przeciwdziałania im przez Kościół rzymski, obrady, a potem realizacja postanowień soboru trydenckiego, gregoriańska reforma kalendarza, a wreszcie zawarcie unii brzeskiej. Dwa ostatnie wydarzenia zwłaszcza stały się zarzewiem długotrwałego sporu między wiernymi Cerkwi ruskiej i zwolennikami Kościoła łacińskiego w Rzeczypospolitej. Literacka polemika, jaka się z tej dyskusji zrodziła,

¹ P. Buchwald-Pelcowa, *Rola książki w Polsce w drugiej połowie XV wieku*, [w:] *Rękopis a druk. Materiały z sesji „Najstarsze druki cerkiewnosłowiańskie i ich stosunek do tradycji rękopiśmiennej”* (Kraków 7–10 XI 1991), red. J. Rusek, W. Witkowski, A. Naumow, Kraków 1993, s. 11.

² Problematyka posiada bardzo bogatą literaturę. Z najnowszych opracowań należy wskazać książkę Iwana Petrowa (idem, *Od inkunabułów do pierwszych gramatyk. Konteksty rozwoju bułgarskiego języka literackiego (koniec XV–początek XVII wieku)*, Łódź 2015), w której prześledzono początki europejskiego druku głagolickiego i cyrylickiego. Dziejom wschodniosłowiańskiej paleotypii cyrylickiej autor poświęcił osobny rozdział (s. 134–142). Praca zawiera szczegółową i aktualną bibliografię katalogów i opracowań oraz – co warto szczególnie podkreślić – obszerny aneks tekstów anagraficznych najstarszych druków przetłumaczony na język polski przez Aleksandra Naumowa.

trwała niemal dwa stulecia i jest jedną z cech charakterystycznych dziejów drukowanej książki cyrylickiej na terenach państwa polsko-litewskiego. Pisarze szybko zrozumieli, jak skutecznym narzędziem oddziaływania jest tekst drukowany, dlatego skwapliwie korzystali z możliwości publikacji swych pism, poszukując zwykle jakiegoś możnego protektora, który sfinansowałby to przedsięwzięcie i dał ochronę przed ewentualnym atakiem przeciwników. Jest zatem kwestią obyczaju i normy umieszczanie w takich dziełach listów dedykacyjnych, które stanowić miały swego rodzaju polisę ubezpieczeniową chroniącą przed spodziewanymi konsekwencjami nazbyt radykalnie wyrażonych opinii. W nie mniejszym stopniu na zagrożenia wynikające z temperatury konfesyjnego sporu narażone były same publikacje. Niektóre z nich, te bardziej kontrowersyjne, niekiedy całymi nakładami konfiskowano lub wykupywano, a następnie dla przykładu spektakularnie niszczone. Warto przypomnieć, jak w liście dedykacyjnym do drugiego wydania *O jedności Kościoła Bożego* Piotr Skarga (nomen omen) skarżył się – nie bez cienia satysfakcji – królowi Zygmuntowi III, że prawosławna „bogatsza Rus” wykupiła i zniszczyła większość nakładu pierwodruku jego dzieła. Nad programowym niszczeniem przez prawosławnych ich książek w późniejszym czasie ubolewali też biskup Hipacy Pocij czy niezwykle sprawny pisarz Kasjan Sakowicz. Strona katolicka była zresztą w tym procedurze nie mniej aktywna. Warto przywołać choćby głośną sprawę „aresztowania” nakładu *Threnosu* Melecjusza Smotryckiego, zamknięcie typografii, która to dzieło wypuściła i uwięzienie wydawcy Leoncjusza Karpowicza. A to tylko najbardziej znane przykłady, których z pewnością można by wskazać więcej.

Druki cerkiewnych pism polemicznych w tym okresie zazwyczaj w niewielkim tylko stopniu odpowiadały zapotrzebowaniu czytelników. Ich ograniczony nakład i często niemałe koszty uniemożliwiały swobodny zakup. Niewątpliwie procesowi fizycznej eliminacji wydawnictw uznawanych za oszczerce przez jedną ze stron konfliktu towarzyszyło równie silne zjawisko ich troskliwego przechowywania przez drugą. Druki polemiczne należą więc do publikacji, które często zachowały się w nielicznych egzemplarzach, niekiedy wręcz unikatowych, a część z nich znana jest jedynie z rękopiśmiennych kopii. Książki były bowiem, jak się zdaje, ochoczo wypożyczane do ręcznego skopiowania. Dotyczy to głównie tych pozycji, których nabycie było trudne lub wręcz niemożliwe. Ręczne kopiowanie druków było stosunkowo najłatwiejszym sposobem ich powielania, a przez to zapewnienia dostępu do tekstu. W taki sposób historia zataczała koło i tekst drukowany pojawił się w repertuarze ksiąg rękopiśmiennych. W polskich zbiorach bibliotecznych znane są przykłady kopiowania całych druków cerkiewnych, nie mówiąc już o dość powszechnym wykorzystywaniu makulatury typograficznej w oprawach³. Można wskazać również przypadki wstawiania do manuskryptów kart starych druków cyrylickich, a także działania odwrotnego – ręcznego uzupełniania brakujących fragmentów starodruków⁴.

³*Rękopisy cerkiewnosłowiańskie w Polsce. Katalog*, opr. A. Naumow, A. Kaszlej, Kraków 2004, nry 48, 62, 71, 92, 307, 316, 324A, 721, 737, 812, 813, 855, 986, 1042.

⁴A. Kaszlej, *Wpływ cerkiewnosłowiańskiej książki drukowanej na rękopiśmienną (na podstawie zbiorów Biblioteki Narodowej w Warszawie)*, [w:] *Rękopis a druk...*, s. 167–178; *Rękopisy cerkiewnosłowiańskie w Polsce...*, nry 65, 66, 80, 222, 282, 370, 465, 510, 519, 521, 585, 642, 672, 776, 783, 898, 965, 1040, 1052, 1053, 1057; *Katalog druków cyrylickich XV–XVIII wieku w zbiorach Biblioteki Narodowej*, opr. Z. Żurawińska, Z. Jaroszewicz-Piersławcew, Warszawa 2004, s. 354 (wykaz większych fragm. rękopiśmiennych).

Stwierdzenie, czy rękopis jest kopią jakiegoś druku nie zawsze jest sprawą łatwą, jeśli w tekście nie ma informacji na ten temat (dokładny tytuł, adres wydawniczy czy kolofon) lub choćby sugerujących to wskazówek graficznych (ramki, karty tytułowe, herby, finaliki, spacja międzywyrazowa itp.). W przypadku, gdy egzemplarz druku zachował się, wówczas najczęściej można stwierdzić fakt kopiowania poprzez badania porównawcze; gorzej, gdy pierwodruk nie ocalał, a informacje na temat jego treści są skąpe lub żadne.

Najbardziej owocnym obszarem poszukiwań korelacji cyrylicznego druku i manuskryptu są zbiory Biblioteki Narodowej w Warszawie, która posiada największy w Polsce zbiór ksiąg pisanych starą cyrylicą. Główny korpus kolekcji stanowią rękopisy i starodruki dawnej Biblioteki Kapituły Greckokatolickiej w Przemyślu, przekazane po II wojnie światowej w ramach depozytu do Warszawy, a obecnie stanowiące już własność Biblioteki Narodowej. W zbiorach tych wyraźnie dominują księgi o przeznaczeniu liturgicznym, a tylko niewielką ich część stanowią kodeksy służące celom organizacyjnym, katechetycznym, formacyjnym czy jurydycznym. W tych ostatnich możemy natknąć się również na teksty stanowiące wyraz doktrynalnego i dyscyplinarnego sporu z Kościołem rzymskim. Średniowieczne pisma antyłacińskie wchodzą tradycyjnie w skład rękopiśmiennych kodeksów prawa kanonicznego (nomokanonów, ksiąg kormczych), ale niekiedy pojawiają się też w kodeksach o treści mieszanej⁵. Teraz skupimy się jednak na pismach znacznie późniejszych, zrodzonych z kontrowersji wywołanej realizacją unii brzeskiej, które poprzez środowisko książki drukowanej przenikły do cerkiewnosłowiańskich rękopisów. Księgi zawierające takie teksty można wskazać, choć są one praktycznie unikatowe – z epoki (XVII w.) zachował się zaledwie jeden, drugi natomiast jest bardzo późny, bowiem pochodzi z początku XIX wieku. Powody, dla których tego typu rękopisy należą dziś do rzadkości są w dużym stopniu tożsame ze wspomnianym wyżej losem starodruków. Księgi zawierające teksty atakujące Kościół katolicki w środowisku unickim były zwykle niszczone (a przynajmniej ich nie powielano), natomiast wśród prawosławnych czytelników ulegały naturalnym procesom zużycia, czyli były po prostu zaczytywane. Na ich znikomą obecnie ilość ogromny wpływ miało też rozproszenie zbiorów z terenów dawnej Rzeczypospolitej w okresie zaborów i na skutek historycznych zmian granic⁶.

Z powyższych względów najcenniejszym przykładem cyrylicznej księgi rękopiśmiennej skopiowanej z druków polemicznych jest kodeks o sygnaturze BN 12446 I (Akc. 2574) z połowy XVII wieku, należący do zbiorów dawnej Biblioteki Kapituły Greckokatolickiej w Przemyślu. Rękopis jest już znany nauce. Przed laty w krótkiej notatce omówił go Andrzej Kaszlej, identyfikując jego zawartość, czas powstania i powią-

⁵ W chwili obecnej mamy w Bibliotece Narodowej w Warszawie pięć takich rękopisów, zob. J. Stradomski, *Rękopisy i teksty. Studia nad cerkiewnosłowiańską kulturą literacką Wielkiego Księstwa Litewskiego i Korony Polskiej do końca XVI w.*, Krakowsko-Wileńskie Studia Sławistyczne 10, Kraków 2014, s. 215–254.

⁶ Oprócz omówionych w tym artykule kodeksów, w zbiorach polskich znajduje się jeszcze tylko jeden rękopis zawierający kopie druków z końca XVI w. odnoszących się do kontrowersji realizowanej unii Cerkwi ruskiej z Kościołem katolickim. Zabytek przechowywany jest w Bibliotece Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego (sygn. 236, XVII w.) i zawiera kopię *Odpowiedzi Kliryka Ostrogskiego Hipacemu Pocijowi* oraz *Historię o soborze florencim*. Zob. *Rękopisy cerkiewnosłowiańskie w Polsce...*, s. 350 (nr 737).

zania z drukami z terenów dawnej Rzeczypospolitej⁷. Praktycznie te same, podstawowe informacje pojawiły się później w katalogu rękopisów cerkiewnosłowiańskich w Polsce oraz inwentarzu rękopisów kapituły przemyskiej⁸. W kodeksie znajdują się tylko dwie grupy tekstów stanowiące kopie dwóch siedemnastowiecznych druków kijowskich. Są to: 1) *Книга о вере единой, святой, соборной, апостолской церкви* (Ławra Kijowska 1619)⁹ oraz 2) *Лексикон словеноросский и имен тлъкование* Pamwy Beryndy (Ławra Kijowska 1627)¹⁰. Teksty przepisane są starannie; kopista starał się zachować możliwie wiernie kształt oryginałów, w pierwszym przypadku stosując znane z druków obramowania tekstu, w drugim natomiast przerysowując znajdujący się w wydaniu kijowskim herb Bałabanów. Oczywiście skopiowany został również wiersz dedykacyjny na herb oraz dedykacje Beryndy dla Dymitra i Daniela Bałabanów.

Rękopis (posiadający obecnie 267 k.) wykonany został w latach 1659-1660, o czym dowiadujemy się ze znajdujących się w nim not kopisty (k. 1, 181v) Symeona Joannowicza, przebitera przy cerkwi św. Eliasza ze wsi Tarnawka (obecnie gmina Markowa, powiat łańcucki)¹¹. Symeon rozpoczął jednakże kopiowanie druku *Книга о вере единой*

⁷ A. Kaszlej, *Wpływ cerkiewnosłowiańskiej książki...*, s. 176.

⁸ *Rękopisy cerkiewnosłowiańskie w Polsce*, s. 343–344 (nr 721); *Inwentarz rękopisów Biblioteki Kapituły Greckokatolickiej w Przemysłu*, opr. A. Kaszlej, *Inwentarze Rękopisów Biblioteki Narodowej 2*, Warszawa 2011, s. 271.

⁹ В. М. Ундольский, *Очерк славяно-русской библиографии*, Москва 1871, kol. 34 (nr 242 – z datą 1620); A. Попов, *Описание рукописей и каталог книг церковной печати библиотеки А.И. Хлудова*, Москва 1872, s. 8 (dodatek: *Каталог друків, nr 72 z datą Kijów 1620*); Хв.Тітов, *Матеріали для історії книжної справи на Україні в XVII–XVIII вв. Всезбірка передмов до українських стародруків*, Київ 1924 (reprint: *Materialien zur Geschichte des Buchwesens in der Ukraine im 16. bis 18. Jahrhundert: Sammlung der Vorwörter in ukrainischen Altdrukken*. (Bausteine zur Geschichte der Literatur bei den Slaven, Bd.16. Nachdruck der Ausgabe Kiev 1924, mit einer Einführung von H. Rothe, Köln–Wien 1982), s. 32–36 (z przedrukiem przedmów); *Кириличні стародруки 15–17 ст. у Національній бібліотеці України імені В. І. Вернадського: Каталог*, укл. Н. П. Бондар, Р. Є. Кисельов, за участю Т. М. Росовецької, Київ 2008, s. 48 (nr 62 – z datą 1620). Wydanie kijowskie z 1619 r. potwierdza Karol Estreicher (*Bibliografia polska*, t. XIX, s. 343), natomiast nie wspomina o nim obszerny katalog *Книга Беларусі*, odnotowując jedynie wileńskie wydanie (drukarnia bracka) z ok. 1596 r. – *Книга о вере* (a właściwie *О образехъ, о кресте, о хвале Божей...*), zob. *Книга Беларусі 1517–1917. Зводны каталог*, скл. Г. Я. Галенчанка (д.г.н.), Т. В. Непарожная, Т. К. Радзевіч, Мінск 1986 (nr 47 – bez numeru strony; posługuję się elektronicznym wydaniem CD z 2006 r.).

¹⁰ Хв. Тітов, op. cit., s. 185–188 (z przedrukiem listu dedykacyjnego i posłowia); Я. Запаско, Я. Ісаєвич, *Пам'ятки книжкового мистецтва. Каталог стародруків виданих на Україні. Книга перша (1574–1700)*, Львів 1981, s. 44–45 (nr 159); *Кириличні стародруки 15–17 ст...*, s. 49 (nr 70).

¹¹ Wieś lokowana była zapewne na pocz. XV w., gdy dobra łańcuckie należały do rodziny Pileckich (Granowskich). W późniejszym czasie (po 1592 r.) właścicielką osady była Anna z Kostków, żona Aleksandra Ostrogskiego, syna księcia Konstantego Wasyla Ostrogskiego, którego troska o dobro prawosławia w swoich dobrach była powszechnie znana. Po śmierci Aleksandra (1603) i jego dwóch synów – Adama Konstantego (zm. 1618) i Janusza Pawła (zm. 1619), wieś przypadła w udziale córce Zofii, a przez jej zamążpójście (1613) majątek przeszedł w ręce rodu Lubomirskich. Później właścicielami dóbr byli Sanguszkowie i Szydłowscy. Zob. <www.markowa.pl/asp/pl_start.asp?typ=14&sub=166&menu=169&strona=1>; T. Kempa, *Dzieje rodu Ostrogskich...*, s. 127, 133–134. Nie jest do końca jasne, kiedy została zbudowana cerkiew w Tarnawce. Wspomniana tu nota kopisty Symeona poświadcza jej istnienie już w 1659 r., podczas gdy opracowania współczesne wskazują fundację na rok 1672, a ponadto sugerują, że od początku była unicka i miała inne wezwanie – św. Michała Archanioła (!). Nie ma też zgodności co do roku zniszczenia świątyni. Drewniana cerkiew spłonęła w 1948 (Akcja Wisła?) lub 1967 r., niewątpliwie na skutek celowego podpalenia. Zob. <http://cerkiewne.tematy.net/karta_obiektu.php?obiekt_id=100> (z datą 1948); *Cerkwie drewniane Karpat. Polska i Słowacja: przewodnik*, oprac. M. i A. Michniewscy, M. Duda-Gryc, Pruszków 2011, s. 300 (z datą 1967); F. Mróz, Ł. Mróz, *Zmiany po II wojnie światowej w liczebności, rozmieszczeniu i użytkowaniu cerkwi na terenie Pogórza Dynowskiego*, [w:] *Ochrona środowiska w aspekcie zrównoważonego rozwoju społeczno-gospodarczego Pogórza Dynowskiego*, red. J. Krupa, T. Soliński, Dynów 2012, s. 109–124 (autorzy podają sprzeczne daty pożaru cerkwi: 1967 – s. 114 i 1948 – s. 115).

we wsi Wierzbna, przy w cerkwi pw. św. Michała Archanioła, 1 grudnia 1659 roku¹², a zakończył w dniu 7 maja 1660 roku¹³. Kolejna nota marginalna (k. 91v) informuje o przykrym fakcie śmierci jego syna, Prochora, w dniu 4 lutego 1660 roku. Nie wiemy niestety, kiedy zostało ukończone przepisywanie *Leksikonu*, ponieważ rękopis nie zachował się w całości. Tekst drugiej części kodeksu urywa się na hasło „Betlejem” (ВОФЛЕЕМ⁴), k. 265¹⁴, co odpowiada środkowi kolumny 379 kijowskiego wydania z 1627 roku. Widać więc, że brakuje 98 kolumn właściwego leksykonu oraz 28 stron znajdujących się po nim *Dodatków*, a zatem – o ile kopia została wykonana w całości – nie ma przynajmniej 16 kart rękopisu (dwie składki)¹⁵.

Analiza pierwszej części kodeksu BN pozwala stwierdzić jednoznacznie, że tekst stanowi kopię druku *Книга о вере единой* z 1619 roku, znanego również pod zwyczajową nazwą *Azariewa kniga* (Азаријева книга). Z powodu braku kart tytułowych w zachowanych do dziś egzemplarzach (o ile takowe w ogóle w nich kiedyś były) oraz jakichkolwiek danych wydawniczych, przez lata toczyła się dyskusja naukowa na temat miejsca i daty ukazania się druku, a także osoby autora tekstów, podpisującego się tajemniczo „chieromnich Azarias Ch.” (йеромонах Азариас Х.)¹⁶. Dziś zdecydowana większość badaczy jest zgodna, że książka wyszła na świat w typografii Ławry Kijowskiej najpewniej w 1619 lub na początku 1620 roku, a za jej autora należy uznać jej ówczesnego zarządcę o. Zachariasza Kopysteńskiego¹⁷.

¹² Wierzbna (gm. Pawłosiów, pow. jarosławski) oddalona jest ok. 40 km na wschód od Tarnawki. Wieś nosiła niegdyś nazwę Wirbna i istniała już w XIV w. (*Kodeks dyplomatyczny Małopolski*, t. 4, 1386–1450, oprac. F. Piekosiński, Kraków 1905, s. 18–20 (dokument z 27 XI 1387 r., w którym król Władysław Jagiełło nadaje wojewodzie Janowi z Tarnowa dobra jarosławskie); W. Dworzaczek, *Leliwici Tarnowscy. Z dziejów możnowładztwa małopolskiego – wiek XIV–XV*, Warszawa 1971, s. 347). Miejscowa cerkiew prawosławna pw. Michała Archanioła została zbudowana w 1507 r. i zapewne wraz z nią powstała parafia należąca do dekanatu jarosławskiego. Po 1613 r. Wierzbną wraz z okolicznymi włościami (również Tarnawką) przejmuje Stanisław Lubomirski jako posag swojej żony Zofii z Ostrogskich. W XVIII w. parafia była już unicka, jednak cerkiew istniała nie dłużej niż do 1788 r. <<http://www.wierzbna.przemyska.pl/?ad=10>>; <www.gminapawlosiow.pl/index.php?option=com_content&view=article&id=3&Itemid=4>.

¹³ W tym miejscu należy skorygować informacje podane omyłkowo w katalogu *Rękopisy cerkiewnosłowiańskie w Polsce*. Kodeks tej części został ukończony 7 maja, a nie 7 marca 1660 r., zaś wskazany w opisie jako kopista Jan Janowicz Lubiecki był jedynie właścicielem księgi, czego dowodzi zapis na wklejce okładki (*Ex libro Joannis Lubiecki*). Błąd pojawił się również w danych proveniencyjnych rękopisu. Wieś Tarnawce (gm. Krasiczyn, pow. przemyski) leży ok. 50 km na pld.-wsch. od Tarnawki, ale tamtejsza cerkiew (dziś również już nieistniejąca) została zbudowana dopiero w 1917 r., a zatem z historią naszego rękopisu nie może mieć nic wspólnego.

¹⁴ Korzystam z mikrofilmu BN nr 14277.

¹⁵ W obecnej postaci ostatnie cztery strony kodeksu zapisane są późniejszymi luźnymi notatkami i próbami pióra, z których nie wynika, kiedy kodeks mógł zostać ukończony.

¹⁶ Zob. m.in. С. Голубиѳевъ, *Библиографическія замѣчанія о некоторыхъ старопечатныхъ церковно-славянскихъ книгахъ, преимущественно конца XVI и XVII столетій*, „Труды Киевской духовной академіи” (1876), т. 1 (феврал), s. 363–377; *Русская Историческая Библиотека*, т. 4, *Памятники Полемиической Литературы I*, ред. И. Гильгебрандтъ, Санкт Петербургъ 1878, *Dodatki*, s. 22–24 (прим. 29); Леонид (Кавелин), *Замѣтка об одной старопечатной книгѣ*, „Чтенія в Обществе истории и древностей российских” 1880, кн. 1, s. 1–10; wprowadzające uwagi S. Gołubiѳewa w *Архивъ Юго-Западной Россіи*, ч. 1, т. VIII, вып. 1, (*Памятники литературной полемики православныхъ южно-руссоевъ съ протестантскими и латино-уніатскими въ Юго-Западной Россіи за XVI и XVII стол.*), Киевъ 1914, s. 5–7.

¹⁷ Włodzimierz Z. Zawitniewicz nie miał wątpliwości, że mnich Azarias to Zachariasz Kopysteński. W swojej głównej pracy dyplomowej o *Palinodii* przytacza liczne dowody i przesłanki logiczne na poparcie tej tezy (B. 3. Завитнѳевичъ, „Палинодія” *Захарія Копыстенского и ее место в истории западно-русской полемики XVI–XVII вв.*, Варшава 1883, s. 280–284). Stanowisko to wydaje się zasadne, a w uzupełnieniu chciałbym zwrócić uwagę na

W rękopiśmiennym egzemplarzu BN 12446 I znajduje się jednakże wpis (k. 1), wykonany ręką Antoniego Petruszewicza, w którym czytamy: „dzieło mnicha Azaria – druku Mohylew 1625” (Сочинение монаха Азарія – печати Могилевъ 1625). Źródłem tej błędnej, jak się okazuje, informacji¹⁸ odnotowanej przez Petruszewicza był zapewne opis bibliograficzny w *Słowniku* metr. kijowskiego Ewgienija (Bołchowitynowa), który wysnuł takie przypuszczenie¹⁹. Proweniencja druku została jednak dość szybko skorygowana jeszcze w dziewiętnastym wieku i dziś nie jest kwestionowana.

Книга о вере единой nie była, jak wiadomo, publikacją całkiem nową i w pełni oryginalną. Jej pierwsze osiem rozdziałów niemal w całości zaczerpnięte zostało z książki *О Пресвятой Троицы и о иныхъ артикулахъ веры* (Wilno 1596)²⁰ i przedrukowane łącznie z finalną notatką autora (Azarij Ch.)²¹. Drugą część stanowi cykl artykułów o tematyce eucharystycznej, będący wyrazem silnie polemicznego stanowiska autora względem zachodniego chrześcijaństwa w sprawie natury i formy sakramentu. Trzecia część *Книги о вере* odpowiada w większości wydrukowanemu wraz z broszurą *О Пресвятой Троицы* traktatowi *Образехъ, о кресте, о хвале Божей и хвале и молитве святыхъ*, choć miejscami tekst jest tu dość silnie przeredagowany²². W uzupełnieniu tej części książki zamieszczone zostały jeszcze dwa posłania Maksyma Greka, skierowane przeciwko łacinnikom i używaniu przez nich przasników, które są obecne również w wileńskim wydaniu *Образехъ*²³. Pisma zostały

monogram (fakt bodajże dotychczas nie zauważony) „archidiacona Zachariasza Kopysteńskiego” zamieszczony na końcu drugiej przedmowy do *Czasosłowu* (Kijów 1616), którego kształt aż nadto wyraźnie układa się w ciąg liter AZAPIA K. Nieznaczną korekta zapisu grafemu K (zwłaszcza rękopiśmienna) łatwo czyni z niego cyrylicie X, (reprodukcja zob. Хв. Титов, op. cit., s. 12). Przypisanie całości *Книги о вере единой* Zachariaszowi Kopysteńskiemu znajduje wielu zwolenników, choć pojawiają się też opinie bardziej powściągliwe, że można go łączyć jedynie z redakcją kijowskiego wydania z 1619 r., natomiast tożsamość autora tekstów należy uznać za nieznaną (zob. О. Б. Неменский, *Захария (Копыстенский)*, [w:] *Православная энциклопедия*, т. 19, s. 696–699 <<http://www.pravenc.ru/text/182699.html>>).

¹⁸ Zwrócił już na nią uwagę Andrzej Kaszlej, słusznie zauważając, że w bibliografiach nie udało się odnaleźć takiej edycji (idem, *Вплив церкiewнослов'янської книжки...*, s. 176, przyp. 47). Informacja ta jednak znalazła się bez korekty w *Inwentarzu*, jako dane proveniencyjne edycji (s. 271).

¹⁹ W publikacji tej *Книга о вере единой, святой, соборной, апостольской церкви* odnotowana zostaje jako druk mohylewski z 1625 roku, a za autora uznano „białoruskiego jeromonacha” Azarija, zob. *Словарь исторической о бывших в России писателяхъ духовного чина Греко-Российской Церкви*, т. 1, Санктпетербургъ 1827, s. 20–21 (o Zachariaszu Kopysteńskim oddzielnie, na s. 187–189). Nieco później taką samą proveniencję *Книги* podaje w swojej gramatyce Joseph Lewicki (idem, *Grammatik der ruthenischen oder klein russischen Sprache in Galizien*, Przemyśl 1834, s. XIV, 16, 278).

²⁰ Starsi badacze wskazywali inne daty tego druku: Wilno ok. 1602 r. (np. В. М. Ундольский, *Очерк славяно-русской библиографии*, Москва 1871, kol. 24 (nr 151); Леонид (Кавелин), *Заметка...*, s. 4; jak również autorzy edycji w *Архивъ Юго-Западной Россіи*) lub Wilno 1610 (А. Попов, *Описание рукописей...*, s. 6 (Katalog druków, nr 54)), natomiast w nowszych opracowaniach regularnie pojawia się już Wilno 1596, zob. *Книга Беларусі...* (loc. cit.); *Katalog druków cyrylickich XV–XVIII wieku w zbiorach BN*, s. 33–34; А. А. Гусева, *Издания кирилловского шрифта второй половины XVI века. Сводный каталог: кн. 2*, Москва 2003, s. 1025 (nr 148); Т. А. Опарина, *Полемическая книжность восточнославянских земель Речи Посполитой в России в эпоху смуты*, [w:] *Смутное время в России: Конфликт и диалог культур. Материалы научной конференции*, Санкт Петербург 2012, s. 225.

²¹ Nie jest to jednak mechaniczny przedruk, bowiem w wydaniu 1619 pojawił się wstęp, rozszerzona wersja traktatu *О pochodzeniu Духа Śв.* oraz kilka obszernych artykułów antykatolickich. Ponadto w wydaniu kijowskim brakuje rozdziału przeciwko arianom kwestionującym kult Bogurodzicy, zob. В. 3. Завитневич, op. cit., s. 277–285; О. Б. Неменский, op. cit.

²² В. 3. Завитневич, op. cit., s. 277–278.

²³ Oba słowa Maksyma Greka zostały wydane osobno również w Kijowie (1620) w języku cerkiewnosłowiańskim, zob. В. М. Ундольский, op. cit., kol. 31 (nr 216, z datą ok. 1618); Я. Запаско, Я. Исавич, op. cit., s. 41 (nr 132).

zredagowane w tzw. prostej ruskiej mowie (nazywanej też językiem starobiałoruskim) z licznymi polonizmami. We współczesnych opracowaniach naukowych i publikacjach internetowych druk *Книга о вере единой* z 1619 roku odnotowywany jest zwykle w kontekście wykorzystania jego tekstów w późniejszych głośnych edycjach prawosławnych – zbornika zwanego *Кириллова книга* (Moskwa 1644)²⁴ oraz przetłumaczonej na cerkiewnosłowiański i wydanej pod bardzo podobnym jak druk kijowski tytułem *Книга о вере единой, истинной, православной, и о святой церкви восточной* (Moskwa 1648) antyunińskiej kompilacji igumena Natanaela²⁵. Ze względu na swój silnie polemiczny wydźwięk wobec Kościoła łacińskiego (w stosunku do katolików, unitów, ale też i protestantów), *Кириллова книга* oraz kompilacja Natanaela (podobnie zresztą jak jej pierwowzór, *Azariewa книга*) cieszyły się ogromnym powodzeniem w radykalnych kręgach prawosławia, a w późniejszym czasie należały do podstawowych pozycji w repertuarze staroobrzędowców²⁶. Oba dzieła krążyły (zwłaszcza w Rosji) również w wielu kopiach rękopiśmiennych²⁷, a o poczytności głośnej pracy Natanaela najlepiej świadczy fakt jej jeszcze dwóch późniejszych edycji (Grodno 1785, Psków 1876). Zależności treściowe pomiędzy drukami moskiewskimi 1644 i 1648 roku a wcześniejszymi pismami Zachariasza Kopysteńskiego były wielokrotnie już przedmiotem badań i należy je uznać za ustalone²⁸.

Kopia druku *Книга о вере единой* z kodeksu BN 12446 I, jak wspomniałem, jest zrobiona niezwykle starannie, jednak zawiera pewną interesującą lukę w tekście, której pochodzenie może rzucić światło na okoliczności przepisywania dzieła. Otóż dolna połowa karty 114 została wycięta, zapewne z powodu znajdującej się tam treści. Co ciekawe, strona *verso*, uszkodzona przy wycinaniu karty, pozostała pusta, i dopiero w późniejszym czasie ktoś

²⁴ Zwyczajowa nazwa księgi pochodzi od pierwszego znajdującego się w niej tekstu pod tytułem *Книга иже во святых отца нашего Кирилла, архиепископа иерусалимскаго, на осмый век*. Jest to przerwane przez Stefana Zyżanię 15 słowo pouczające św. Cyryla Jerozolimskiego, które zostało wydrukowane najpierw w Wilnie (1596) w „prostej mowie” i po polsku (A. A. Гусева, *Издания кирилловского шрифта...*, s. 1022 (nr 146), a dla potrzeb *Сурьолоwej księgi* tekst został oczywiście przetłumaczony na język cerkiewnosłowiański, zob. Макарий (Булгаков) митр., *История русской церкви*, кн. 6 (т. 10–11), Москва 1996 (wyd. 2), s. 340–342.

²⁵ Natanael był igumenem Klasztoru Michajłowskiego (Cudu św. Michała Archanioła) w Kijowie. Około 1644 r. ukończył prace redakcyjne nad kompilacją zatytułowaną *Книжица или описание о вере Православной, о св. церкви восточной, о изряднейших правоверных артикулах, от божественного писания, путного ради случая, в гонении от нужды собрана*, która – w przekładzie z „ruskiej mowy” na język cerkiewnosłowiański – ukazała się w 1648 r. w Moskwie, staraniem Stefana Wonifatiewa, duchownego z otoczenia cara Aleksego Michajłowicza. W swojej książce Natanael wykorzystał dziesięć rozdziałów z *Palinodii* Zachariasza Kopysteńskiego, wówczas pozostającej jeszcze, jak wiadomo, w rękopisie. Szerzej na ten temat: Г. Дементьев, *Критический разбор так называемой „Книги о вере”, сравнительно с учением глаголемых старообрядцев*. Санкт Петербург 1883; Э. И. Калужняцкий, *Игумена Нафанаила „Книга о вере”, ее источники и значение в истории южно-русской полемической литературы*, *Чтения в Обществе истории и древностей российских* 1886, кн. 4, s. 1–36; Д. Цветаев, *Протестантизм и протестанты в России*, Москва 1890, s. 670–673; zob. też. Макарий (Булгаков) митр., *История русской церкви...*, кн. 6 (т. 10–11), s. 342–343.

²⁶ Н. С. Гурьянова, *„Книга о вере” в системе авторитетов старообрядчества*, „Старообрядчество в России (XVII–XX века)”, вып. 3, Москва 2004, s. 205–223.

²⁷ В. З. Завитневич, ор. cit., s. 284; А. Попов, *Описание рукописей...*, s. 227–233 (V nr 90); Н. И. Петров, *Описание рукописей Церковно-археологического музея при Киевской духовной академии*, Киев 1875–1879, s. 264 (nr 261).

²⁸ O relacjach treściowych pomiędzy *Azariewą knigą* a *Kirillową knigą* szczegółowo zob. Н. Ф. Каптерев, *Патриарх Никон и его противники в деле исправления церковных обрядов. Время патриаршества Иосифа*, Сергиев посад 1913 (wyd. 2), s. 13–17; zob. też. Н. С. Гурьянова, ор. cit. passim.

*

Drugi rękopis z kolekcji Biblioteki Narodowej w Warszawie, w którym znajdują się pisma polemiczne z okresu unii brzeskiej pochodzi już z epoki, gdy kontrowersje napędzające dyskusję międzywyznaniową w I. Rzeczypospolitej znacznie już przebrzmiały, choć – jak się okazuje – w pewnych kręgach wciąż nie straciły na aktualności. Kodeks należał niegdyś do klasztoru staroobrzędowców w Wojnowie, a następnie został zakupiony przez Bibliotekę Narodową i skatalogowany pod sygnaturą BN Akc. 12580³³. Daciej i opisu książki oraz identyfikacji znajdujących się w niej tekstów dokonała niegdyś Zoja Jaroszewicz-Pieresławcew³⁴. Rękopis pochodzi z pocz. XIX w.³⁵ i zawiera pełną kopię innej pracy o Zachariasza Kopysteńskiego, zatytułowanej *Книга о правдивой едности правоверныхъ христианъ церкви восточной...*³⁶ oraz siedem posłań o Iwana Wiszeńskiego. W tym wypadku mamy do czynienia z dziełami, które – choć znane w XVII w. – nie doczekały się wówczas druku i do pocz. XX w. rozpowszechniane były jedynie w tradycji rękopiśmiennej³⁷.

Na końcu przepisanego, i tym razem niezwykle starannie, dzieła o Zachariasza, w kodeksie BN Akc. 12580 znajduje się nieoczekiwanie kolofon informujący o dokładnym miejscu i dacie druku (!), który brzmi następująco (k. 96): *З друкарни острожской, в лѣто ѿ созданїа мира 7106* [1598], *а ѿ по плоти ржѣтва гда бга и спса нашего гса хрта, лѣто 1598*, *мца юна, дї, сїа книжица выдана*.

Dalsza część kolofonu wspomina fakt wydania pism patriarchy aleksandryjskiego Melecjusza Pigasa³⁸. Kolofon nie jest oczywiście integralną częścią dzieła i odnosi się do innej siedemnastowiecznej edycji, a mianowicie tzw. *Księgi w 10 rozdziałach* (*Книжица*

³³ *Rękopisy cerkiewnosłowiańskie w Polsce...*, s. 346 (nr 726).

³⁴ Z. Jaroszewicz-Pieresławcew, *Starowiercy w Polsce i ich księgi*, Olsztyn 1995, s. 138.

³⁵ Na podstawie znaków wodnych Zoja Jaroszewicz-Pieresławcew wydatowała kodeks na ok. 1820 r. (zob. ibidem); później ta sama informacja została podana w opisie cytowanego katalogu *Rękopisy cerkiewnosłowiańskie w Polsce...*, s. 346 (nr 726). Wykonany tą samą ręką kopisty komentarz na dodanej k. 1 (zob. Dodatek 2) powołuje się na *Słownik* wydany w 1827 r., a zatem datację *post quem* należy przesunąć poza ten rok.

³⁶ W *Słowniku* metropolity Ewgienija Bolchowitynowa znajduje się informacja (s. 188–189), że w autorskim rękopisie *Palinodii* Zachariasza Kopysteńskiego, jaki znajdował się wówczas w Ławrze Kijowskiej, było jeszcze inne jego dzieło w 44 rozdziałach, zatytułowane: *О правдивой едности христианъ правоверныхъ церкви восточной также и противъ апостатовъ и ихъ фальшивой унии*; z dodatkiem egzegezy modlitwy *Ojcie nasz*, zob. *Словарь исторический...*, s. 188–189; ta sama informacja w: В. З. Завитневич, op. cit., s. 286–288; *Православная энциклопедия*, т. 19, s. 696–699 <www.pravenc.ru/text/182699.html>. Zob. też Н. И. Петров, op. cit., s. 49–50 (nr 113–115).

³⁷ *Книга о правдивой едности* wydana została dopiero w 1910 r. Taki układ tekstów znany jest z innego rękopisu znajdującego się w Państwowym Muzeum Historycznym w Moskwie, w kolekcji Uwarowa № 632 (486), 1 poł. XIX w., zob. *Иван Вишенский. Сочинения*, подг. И. П. Еремин, Москва–Ленинград 1955, s. 272; Z. Jaroszewicz-Pieresławcew, *Starowiercy w Polsce...*, s. 138. Podobne rękopisy, zawierające identyczne pisma Zachariasza Kopysteńskiego i Iwana Wiszeńskiego, znane są ze zbiorów rosyjskich; А. Попов, *Описание рукописей...*, s. 239–241 (V nr 94); Н. И. Петров, op. cit., s. 50 (nr 116); И. П. Еремин, op. cit. Inne kopie w zbiorach: Rosyjska Biblioteka Państwowa (Moskwa) РГБ Ф. 178.1 № 4151, XVII w. <<http://search.rsl.ru/ru/record/01008067341>>; Złatoustowskie Miejskie Muzeum Krajoznawcze (m. Złatoust, obwód Czelabińsk, Rosja) ЗГКМ КП 23678, ПК 6029, XIX w. <<http://resources.chelreglib.ru:6005/root2/kp/cyrillic/catalog/zlgkrmuz/23678/23678.html>>; Instytut Literatury im. T. Szewczenki NAN Ukrainy (Kijów) Ф. 20, XIX w. (zob. В. Л. Микитась, *Древние рукописи Института литературы имени Т. Г. Шевченко Академии наук Украинской ССР*, „Труды Отдела древнерусской литературы” XII (1956), s. 506–507 (nr 1).

³⁸ Zob. Dodatek 2.

в 10 разделах, Ostróg 1598), gdzie rzeczywiście wydrukowane zostało 8 posłań Melecjusza Pigasa³⁹. Niezgodność tę dostrzegł uważny kopista kodeksu BN Akc. 12580, gdyż na k.1 zamieścił komentarz informujący, że kolofon ten z pewnością nie należy do dzieła, ale jest przepisany z jakiegoś innego, wcześniejszego wydania ostrońskiego. Uzasadnienie tego stwierdzenia jest logiczne i wynika z lektury samego tekstu, gdzie jest mowa o wizycie na Rusi patriarchy jerozolimskiego Teofanesa (III). Dzieło w takim kształcie nie mogło zatem powstać przed rokiem 1620, kiedy Teofanes zatrzymał się w Kijowie. Dlaczego zatem to uzupełnienie? Umieszczanie w rękopisach kolofonów, najczęściej wraz z adresem wydawniczym oficyny, a nawet kopiowanie frontyspisów, było dość częstą praktyką u starowierców, mającą na celu uwiarygodnienie tekstu⁴⁰. W tym wypadku mamy niewątpliwie próbę podniesienia autorytetu skopiowanych pism poprzez sugestię, że stanowią dzieło wydrukowane, oczywiście na długo przed wprowadzeniem kontrowersyjnych reform patriarchy moskiewskiego Nikona (1653–54). Przyznać należy, że ten kolofon akurat nadawał się tu doskonale, gdyż we wspomnianej *Księdze w 10 rozdziałach*, obok ośmiu pism Pigasa oraz posłania księcia Konstantego W. Ostrońskiego do narodu ruskiego w sprawie unii z Kościołem rzymskim znalazło się też jedyne wydrukowane za życia pismo o. Iwana Wiszeńskiego – jego posłanie do księcia Ostrońskiego wystosowane w imieniu mnichów Góry Atos⁴¹. Takie posłanie znajduje się w zestawie pism o. Iwana w wojnowskim/warszawskim rękopisie (jako drugi rozdział cyklu pism zwanych *Knizka*), lecz jest to jedyna formalna zbieżność z drukiem ostrońskim 1598 roku. Niestety nie wiemy, z jakiego dokładnie rękopisu została wykonana dziewiętnastowieczna kopia, a zatem i na jakim etapie kompilacji tekstów został włączony kolofon. Umieszczona na ostatniej karcie rękopisu notatka, prawdopodobnie właściciela księgi lub – co pręcej – bibliotekarza, identyfikuje teksty pism Iwana Wiszeńskiego jako kopię rękopisu z końca XVII wieku znajdującego się w bibliotece w Archangielsku. Cały tekst tej notatki został jednak dokładnie przepisany z katalogu rękopisów należących do grafa Teodora Tołstoja, wydanego w Moskwie w 1825 roku przez Konstantina Kałajdowicza i Pawła Stroewa⁴². Tak więc, bez dokładnego porównania obu rękopisów trudno cokolwiek wnioskować o ich rzeczywistych zależnościach.

³⁹ Я. Запаско, Я. Исаевич, op. cit., s. 31 (nr 39). Т. А. Опарина, op. cit., s. 226; А. А. Гусева, *Издания кирилловского шрифта...*, s. 1081 (nr 159). Wukoł Undolski pisze o 10 posłaniach (В. Ундольский, op. cit., kol. 22, nr 137), zaś metr. Makary i Iwan Małyszewski o siedmiu (Макарий (Булгаков) митр., *История русской церкви...*, кн. 6 (т. 10–11), s. 341; И. Малышевский, *Александровский патриарх Мелетий Пугас и его участие в делах русской церкви*, Киев 1872, т. 1, s. XII (przedruk w dodatkach, s. 1–48); por. Т. Кемпа, *Akademia i drukarnia ostrońska*, Biały Dunajec–Ostróg 2006, s. 56).

⁴⁰ Z. Jaroszewicz-Pieresławcew, *Druki starowierów wobec tradycji książki rękopiśmiennej i wczesnej drukowanej*, [w:] *Rękopis a druk...*, s. 267, 270.

⁴¹ *Благочестивому государу Василию, князати Острозскому и православным христианом Малое России... от святое афонское горы скитствующих*. Zob. В. М. Ундольский, op. cit., kol. 22 (nr 137); Н. Ф. Каптерев, op. cit., s. 15. To samo posłanie w staroobrzędowym wydaniu *Книга о правдивой едности* z 1910 r. (k. 161v–174 = BN Akc. 12580, k. 165v–173v).

⁴² *Обстоятельное описание славяно-российских рукописей, хранящихся в Москве в библиотеке тайного советника, сенатора, двора его императорского величества действительного камергера и кавалера графа Федора Андреевича Толстова (С палеографическими таблицами почерков с XI по XVIII век)*, изд. К. Калайдович, П. Строев, Москва 1825, s. 525 (nr 398).

Dodatek 1

BN 12446 I, (Azarij Ch.) *Kniga o věřē* (Kijów 1619–1620); Pambo Berynda, *Leksikon slovenorosskij...* (Kijów 1627); XVII w. (1659–1660), k. 267, numerowane (częściowo oryginalna paginacja słowiańska stron; wtórna paginacja arabska kart pomyłona – pominięte karty⁴³).

(k. 1) **а** – **КНИГА Ш ВЪРЪБЪ ЄДИНОЙ СТОИ СОБОРНОЙ АПЛОКОН ЦРКВЕ КОТВОРАА ПО РАСЪДОКЪ ЦРКВЕ ВЪХОДНЕИ ПОДАЕТЪ СА.**

Кала глава **д** за **сѣ** (...); Филип, глава **г**, за **сми** (...)

Na dole strony nota kopisty: /а сей апографъ поча са много грѣшныи іерее сѹмевнои иванновиче с тернове племене на то ча оу веси вервной житѣствѹючего при храник стго архістратига архига михаила и про ро в дх нф: мца декевриа, а дна. Спаси гди и помлши трждающіи са рабъ свой/

(k. 1v) **в** – **Предмова правобърныи единой стой соборни аплокой цркве хртіанѡ в народѣ россїискѡ набожества старожитнаго цркве вѣсходнеи, покоа в вѣрѣ сталости и здорова ѡ гда вга.** ↪ **Давыдъ црствѹючій прѡкъ мови: Ревно доми твоего зѣла ма...** [= KV, s. 180–181⁴⁴]

(k. 2) **г** – **Вѣра единой стой кафолицкви аплокон цркве на вѣсходѣ напренѣишю свою столицѣ и найправдившее свое вѣнанье, прѣ вѣсловы грецкїи маючала. в прѣбїи трци. Глава первая.** ↪ **Много таковыи речей видїи, в которыи мало розознати и мовити оумѣе...** [= KT, s. 124–136]

(k. 11v) **бв** – **Глава в. в превѣчнѣи вѣтвеннѣи рѣтвѣ гѡ нашего іс хѡ и ѡца и вѣплоценїи его ѡ дха стѡ и прѣтыва двы мрїа в члчєнїи.** ↪ **Нехай не мнѣю еретици мови афанасїи стыи, ижъ вдалчншю рѣ чина бѣ ѡцѣ...** [= KT, s. 136–140]

(k. 14v) **би** – **Глава г. Доводы з писмъ прѣческихъ в правдивѡ вѣтвѣ и члчєнствѣ хѣвми.** ↪ **Таковыи звычай бѣ оу прѣкѡ и прѣрокѣючи невѣрныи црѣ в пришествїи прѣвдивого месїи хѡ...** [= KT, s. 140–144]

(k. 16v) **лв** – **Глава д. Доводы з писмъ аплоки и и зчнѣкѡ и наслѣдниковъ стыхъ ѡцѣ в правдивомъ вѣтвѣ и члчєнствѣ гда нашего іс хртѡ.** ↪ **Першее свѣдоцтво нехай вѣдеи вное зацное выбраного начина бжго павла апла...** [= KT, s. 144–150]

(k. 19v) **ли** – **Глава є. Ш вѣтвѣ дха стгѡ.** ↪ **Ичѣ вѣ са могло широко показати и дха стѡго едино єт вѣтво з ѡцѣ и снѡ, але и прѣтивныи...** [= KT, s. 150–152; nieznaczenie zmienione zakończenie]

⁴³ Lokalizacja tekstów według rzeczywistej liczby kart rękopisu (w nawiasach); jeśli jest oznaczona, podaję również oryginalną paginację słowiańską (bez nawiasów).

⁴⁴ Porównuj z reedycją pism Zachariasza Kopysteńskiego w: *Архивъ Юго-Западной Россїи*, ч. 1, т. VIII, вып. 1, (Памятники литературной полемики православныхъ южно-руссѡвъ съ прѣстѡнтѡми и лѡтино-унїѡтами вѣ Юго-Западной Россїи за XVI и XVII стол.), Киевъ 1914, s. 59–344. Wskazania odnoszą się do przedrukowanych tam dzieł: *О образехъ, о крестѣ, о хвалѣ Божей и хвалѣ и молитвѣ святыхъ, и о иныхъ артикулѣхъ вѣры единое правдивое Церкве Христовы* (dalej – KO; edycja w oparciu o zdefektowany egzemplarz Biblioteki Kijowskiej Akademii Duchownej i kopię rękopiśmienną należąca do arcybiskupa czernihowskiego Filareta № T. 332); *О Пресвятѣй Тройци и о иныхъ артикулѣхъ вѣры единое Церкве Христовы* (dalej – KT; edycja w oparciu o ten sam rękopis Filareta); *Книга и вѣрѣ Единой, Святой, соборной, Апѡстѡлскои Церкве, которая подъ расудокѣ Церкве Вѣсходнеи поддается* (dalej – KV; edycja fragmentów brakujących i przeredagowanych względem KO i KT).

(к. 21) ма — Глава 5. ѿка на аркѣмѣты противныи ѿ бжѣтвѣ хрѣтовѣ. ѿтѣтъ на нѣкотори и грѣтовнѣиши аркѣмѣты противачи са бжѣтвѣ хвѣс... [= KT, s. 163—174]

(к. 27) нг — Глава 5. Ѿ понзреню новокрщѣскѣ и ѿ крщеніи дѣтѣ хрѣтїаскїи которомѣ уни противни сѣтъ. ѿнжъ новокрщѣцы ханбачи са понзренѣ свои агидачи крестъ дѣтѣ хрѣтїаскїи... [= KT, s. 174—176]; na k. 27v—28 fragment tekstu brakujący w rękopisie arcybiskupa Filareta (luka po k. 664): ...не ѣтъ чисто ѿ грѣха, тако и на дрѣгѣ мѣстїи писанїе мовї: ⁴⁵ ихъ то са похвали чисто имѣти срѣце: або хто смѣе чистъ быти ѿ грѣха; а прото прожна ѣтъ мѡва новокрщѣска, што мѡвѣ дѣти не маю грѣха. а ѣ то собѣ змоцнѣю шныли словы хвѣми што рекль: ⁴⁶ если не вератите са и вѣдете іа дѣти не внідете вѣ црѣтво нѣное. нехай же вѣдаю, же то хс рекль, не бѣгрѣшно дѣтїншю показючи, але хотачи оученикѣ ѿ високои мысли, которшю тогды по нї зрозвѣмѣ ѿ вѣсти, а покорѣ наоучити. бо на ѡ чѣ кгда спытали хѣ оучнїци ⁴⁷, хто ѣтъ волшїи вѣ црѣтвїи нѣнѣ зарѣ тако евлїт свѣдчїи, призвѣ іс дѣтѣ, и поставї вѣ посрѣкѣ и, и рекль: заправды мѡвю вѣ, если не вератите са, и вѣдете іа дѣти, не внідете вѣ црѣтво нѣное. и доложї, хто смири са тако дїтѣ сїе, то ѣтъ волшїи вѣ црѣтвїи нѣно. абовѣ кажде дїтѣ малое, ѣтъ покорно, не заврї нѣкомѣ, и не превозносї са. прото хс дїтѣти подовити са казѣ, не розвѣмѣ, але смиренїе и незловїе, тако и павѣ аплѣ // мовї: ⁴⁸ не дѣти бывайте оумѣ, але злостю младенѣствїите, оумѣ же досконали бывайте. то мѣ подовно и петрѣ аплѣ рекль: ⁴⁹ ѡложивши вшелѣкшю злѣ и вшелѣкшїи фалшѣ, и лицемѣрїе и завнї, и всѣ клеветы, іако новорѣдїенїи младенѣци. словесное и нелѣстївое мѣко оумѡвѣте. а што на дрѣгѣ мѣстїи рекль хс: ⁵⁰ хто если не прїймѣ црѣтвїа бжїа іако дїтѣ не маѣ войти вѣ не. и тѣ не бѣгрѣшно тѣ дѣтїншю показючи то рекль, але до тогѣ, авы кажїи которїи хочѣ принати црѣтво бжїе, вѣ покорѣ, и незловї іако дїтѣ. дрѣгѣ, значный приклѣ црѣкви тѣи зоставї, авы и дѣтей малы ѿ себе не ѡгонѣла, але прїймшючи и блвенїе и давала: іако и даѣ крщенїе стѣи. абовѣ кгда іа евлїт свѣдчїи, приносили до хѣ дѣти авы са и дѡтыка, оучнїци боронили приносѣщи. видѣвши то іс мѣ и за злѣ, и рекль: допѡчѣтѣте дѣтѣ приходити кѣ мнѣ, и не борѡчѣте и: такї бовѣ ѣтъ црѣтвїе бжїе. а іа таковыи црѣтвїе бжїе, зарѣ доложї: заправды мѡвлю вѣ, если хто не прїймѣ црѣтвїа бжїа іако дѣтѣ, не внідѣ вѣ не. то ѣтъ іа са вышей рекло, хто не смири са, и не вѣдѣ такѣ покорою и злостю іако дїтѣ, не вїдѣ вѣ црѣтво бжїе. и шнїмаючи дѣтей клалѣ на нї рѣки, и блвїлѣ ихѣ. такѣже и вѣ новокрщѣцы оупомїнаѣ црѣкѣ бжїа, не борѡчѣте дѣтѣ крщенїа стѡго, которї авы уни вершчи блвенїе, принати и црѣтвїе бжїе. мовї бовѣ хс ⁵¹...

(к. 29v) нн — Глава 5. Ѿ исхожденїи стѣго дѣха. ѿцрѣковѣ єдина правдївала хвѣ помѣачи шны слова хвѣ: ѡвца мѡвѣ голосѣ моего слѣхѣю... [= KV, s. 181—223; na końcu niceo-konstantynopolitańskie wyznanie wiary z komentarzem (k. 91—91)]

(к. 58) //рїи// Правѡвѣрный хрѣтїанине тѣю чѣтъ іако первшю ѿ исхоженїи стѡго дѣха на той чѣ прїими вѣдѣчнѣ вѣ вынѣнїю правѡн вѣрѣи змацнѣючи са надѣємо са вѣ ласцѣ бжїой

⁴⁵ прї, к

⁴⁶ ма, і

⁴⁷ ма, нѣ. за бѣ

⁴⁸ а ко дї гѣ. за рнѣ

⁴⁹ а перѣ. за нн

⁵⁰ ма і. за ма

⁵¹ іако і. за н

и дрѣгѣю чѣ^т лѣви твоей выставити: в^ѣ которой ѿповѣ^ѣ и рѣ^ѣзаніе на противны^ѣ замѣ^ѣты и доводы бѣ^ѣ. здравствѣ^ѣ ѡ г^ѣдѣ. Я. З. [= KV, s. 224]

(к. 58) рѣ^ѣ — ѡ прѣ^ѣтѣ тайнѣ тѣ^ѣла и крѣ^ѣвѣ зѣ^ѣвители бѣ^ѣга и г^ѣда гѣ^ѣа хрѣ^ѣта. ↪ Все^ѣдобрый и прѣ^ѣдобрый бѣ^ѣгъ и творецъ нашъ все^ѣдобрый бовѣ^ѣ называе^ѣ сѣ... [= KV, s. 224–227]

(к. 60) рѣ^ѣ — Часть ѣ. Правдике истотне тѣ^ѣло в^ѣ шесѣ^ѣ хлѣ^ѣба поживати и кровѣ^ѣ в^ѣ особѣ^ѣ вина пити хс^ѣ подадѣ. Роздѣ^ѣлѣ ѣ. ↪ З^ѣ давидѣ^ѣ пророкѣ^ѣ начинаю кто лепѣ^ѣ вѣ^ѣт^ѣ можности пан^ѣскіи, слышаныи оучини^ѣ все^ѣ хвалы его... [= KV, s. 227–229]

(к. 61v) рѣ^ѣ — Роздѣ^ѣлѣ бѣ. ↪ Слѣ^ѣхаймѣ^ѣ оучителю стѣ^ѣи годнѣ^ѣ вѣ^ѣбры гѣ^ѣ на ѡ прѣ^ѣстѣ^ѣ таемницѣ^ѣ тѣ^ѣла и крѣ^ѣвѣ^ѣ хвѣ^ѣи оучѣ^ѣ зѣ^ѣлаца стѣ^ѣго і^ѣваа хрѣ^ѣостома... [= KV, s. 229–232]

(к. 63) рѣ^ѣ — Раздѣ^ѣлѣ гѣ. ↪ Стѣ^ѣи кѣ^ѣриль іерѣ^ѣлїскїи патрїархъ пишѣ. Кгда гѣ^ѣды мовѣ^ѣ ѡ хлѣ^ѣбѣ... [= KV, s. 232]

(к. 63v) рѣ^ѣ — Раздѣ^ѣлѣ дѣ. ↪ Стѣ^ѣи і^ѣваннѣ^ѣ дамаскїи вѣ^ѣ книзѣ^ѣ ѡ православнои вѣ^ѣрѣ^ѣ мовѣ^ѣ... [= KV, s. 232–233]

(к. 64) рѣ^ѣ — Раздѣ^ѣлѣ еѣ. ↪ Стѣ^ѣи феофилакѣ^ѣ оучитель все^ѣлѣ^ѣскїи архїе^ѣпѣ^ѣпъ бѣ^ѣлгарїи на е^ѣвлїе ма^ѣфеа... [= KV, s. 233–234]

(к. 64v) рѣ^ѣ — Рѣ^ѣдѣ^ѣлѣ зѣ. ↪ Тѣ^ѣ припатрѣ^ѣ сѣ^ѣ зѣ^ѣ пиленѣ^ѣ оуваженїе^ѣ, ко старїи докторѣ^ѣ вѣ^ѣбрили и наоучали ѡ тайнѣ^ѣ прѣ^ѣтѣ... [= KV, s. 235–236]

(к. 65v) рѣ^ѣ — Раздѣ^ѣлѣ зѣ. ↪ Я^ѣ же^ѣбы тѣ^ѣ ты^ѣ шпачнаѣ^ѣ мысль не трапила ѡ травеню прѣ^ѣтѣ таинѣ^ѣ слѣ^ѣхай еще в тѣ^ѣ здана стѣ^ѣхѣ^ѣ ѡцѣ^ѣ оучѣ^ѣлювѣ^ѣ все^ѣлѣ^ѣскїи... [= KV, s. 236–238]

(к. 67) рѣ^ѣ — Рѣ^ѣдѣ^ѣлѣ иѣ. ↪ Я^ѣ хлѣ^ѣбѣ^ѣ и вино по посѣ^ѣчѣ^ѣнїю ю^ѣ не е^ѣт^ѣ фѣ^ѣкѣ^ѣдрою и знакѣ^ѣ тѣ^ѣла и крѣ^ѣвѣ^ѣ хвѣ^ѣи... [= KV, s. 238–239]

(к. 68) рѣ^ѣ — Часть бѣ. ѡ доводѣ^ѣ же и лайковѣ^ѣ то е^ѣт^ѣ вѣ^ѣ простѣ^ѣи лѣ^ѣ крѣ^ѣ хвѣ^ѣ по шесѣ^ѣю зѣ^ѣ келиха поживати повинни. Роздѣ^ѣлѣ ѣ. ↪ Я^ѣчѣ^ѣколѣ^ѣ досѣ^ѣ было на вышей написанѣ^ѣ части кгда^ѣ вѣ^ѣ ней яснѣ^ѣи доводы, и^ѣ при тѣ^ѣлѣ^ѣ хвѣ^ѣ и крѣ^ѣ вѣ^ѣ шесѣ^ѣю вина приказана... [= KV, s. 241–245]

(к. 71) рѣ^ѣ — Роздѣ^ѣлѣ вѣ. ↪ Дѣ^ѣсѣ^ѣтый доводѣ^ѣ. апѣ^ѣлѣ павѣ^ѣ вѣ^ѣ епїстолїи до корї^ѣфѣ^ѣ пишѣ. братѣ^ѣ га бовѣ^ѣ принѣ^ѣ ѡ гѣ^ѣа... [= KV, s. 245–248]

(к. 72) рѣ^ѣ — Роздѣ^ѣлѣ гѣ. ↪ Пойдѣ^ѣмѣ^ѣ еще до латїнскїи докторѣ^ѣ и вѣ^ѣ ты^ѣ найдѣ^ѣмо свѣ^ѣдоцѣ^ѣта и лайковѣ^ѣ по двѣ^ѣма шесѣ^ѣю оуживали... [= KV, s. 248–249]

(к. 73) рѣ^ѣ — Роздѣ^ѣлѣ дѣ. ↪ Не бывало вѣ^ѣ цѣ^ѣркѣ^ѣ бѣ^ѣжѣ^ѣ авы правѣ^ѣвѣ^ѣрнїи не мѣ^ѣли поживати крѣ^ѣвѣ^ѣ, аѣ^ѣ ѡнои забѣ^ѣронѣ^ѣчи... [= KV, s. 249–252]

(к. 74v) рѣ^ѣ — Роздѣ^ѣлѣ еѣ. ↪ Припатрѣ^ѣ сѣ^ѣ тѣ^ѣ и оуважѣ^ѣтѣ^ѣ ѡчи дѣ^ѣшевнѣ^ѣи вѣ^ѣ нѣ^ѣо пѣ^ѣнесши іако негда^ѣ ѡнѣ^ѣ мѣ^ѣхїсѣ^ѣдѣ^ѣ посланнѣ^ѣ ѡ ѡцѣ^ѣ по ѡфѣ^ѣрѣ^ѣ... [= KV, s. 252–254]

(к. 76) рѣ^ѣ — Часть гѣ. Ижѣ^ѣ хс^ѣ вѣ^ѣ емаѣ^ѣоуѣ^ѣ двѣ^ѣма оучнѣ^ѣкѣ^ѣ лѣ^ѣцѣ^ѣ и клеѣ^ѣпѣ^ѣ таинѣ^ѣ прѣ^ѣтоѣ^ѣ по ѣ^ѣдиною шесѣ^ѣю не давалѣ^ѣ иже на іерѣ^ѣлїскїи тѣ^ѣстѣ^ѣментѣ^ѣ на тайнои вечери по двѣ^ѣма шесѣ^ѣю поживанѣ^ѣ сѣ^ѣкрѣ^ѣментѣ^ѣ справленнѣ^ѣ дрѣ^ѣгою по ѣ^ѣдиною шесѣ^ѣю іако противногѣ^ѣ первоѣ^ѣи и сѣ^ѣрѣ^ѣтїю запечатѣ^ѣванѣ^ѣ не оучинилѣ^ѣ. Роздѣ^ѣлѣ ѣ. ↪ Яснаѣ^ѣ рѣ^ѣчѣ^ѣ еѣ^ѣтѣ^ѣ ижѣ^ѣ хс^ѣ вѣ^ѣ емаѣ^ѣоуѣ^ѣ сѣ^ѣкрѣ^ѣментѣ^ѣ по ѣ^ѣдиною шесѣ^ѣю не даѣ^ѣа... [= KV, s. 254–255]

(к. 76v) рѣ^ѣ — Рѣ^ѣдѣ^ѣлѣ вѣ. ↪ Я^ѣле и хс^ѣ вѣ^ѣ емаѣ^ѣоуѣ^ѣ тѣ^ѣла своѣ^ѣго не даѣ^ѣа зѣ^ѣгола по воскрѣ^ѣсенїи своѣ^ѣи... [= KV, s. 255–256]

(к. 77) рѣ^ѣ — Роздѣ^ѣлѣ гѣ. ↪ Вѣ^ѣ жаднѣ^ѣи зѣ^ѣ старѣ^ѣи оучитѣ^ѣлей не нахѣ^ѣдї сѣ^ѣ авы которїи тѣ^ѣвердїти мѣ^ѣ іакобы был хс^ѣ... [= KV, s. 256–257]

(к. 78) ρνε — Роздѣль д̄. Ижъ грекове и рѣсь не по̄ единою шсобою таинъ прѣтѣ але по̄ двѣма оуживаютъ. ↪ ласкою га̄ іса̄ х̄а̄ б̄га и збавителѣ нашего и наставленіе̄ д̄ха̄ ст̄го̄ шправило сѣ ю̄ вышше в тѣлѣ и крови х̄в̄ой... [= KV, s. 257–259]

(к. 79) ρнз — Роздѣль е̄. ↪ За справою и наоужкою д̄ха̄ ст̄го̄ мѣдре пространне цр̄кѣ х̄а̄ еше в̄ самы̄ початкѣ то показала... [= KV, s. 259–262]

(к. 81) ρѣа — Рѣдѣль б̄. в з̄ѣдноченю и сполнѣ даваню тѣла и кръве х̄вы. ↪ Повежнаа и потребнаа рѣ̄ еше мовити в тайнѣ з̄ѣдноченію тѣла и кръве х̄вы... [= KV, s. 263–265]

(к. 82v) ρѣд — Часть д̄. Ижъ в̄ х̄лѣбѣ кваснѣ тѣло х̄во посвѣчати сѣ ма̄е а не в̄ шпрѣсноцѣ. Рѣдѣль д̄. ↪ Наложите и велице пристойне тѣ на то̄ мѣсце придати наоужк̄ в матеріи в̄ которой тайны прѣтѣ посвѣчати сѣ ма̄ю... [= KV, s. 265–266]

(к. 83v) ρѣз — Рѣдѣль в̄. ↪ Лечъ и розз̄ сѣ и скз̄тѣ тоеи тайной справы хочѣ и вытлагаѣ, авы в̄ кваснѣ х̄лѣбѣ шфѣра вѣкрѣднаа справована была... [= KV, s. 267]

(к. 84) ρѣз — Рѣдѣль г̄. ↪ Швѣдоцтва певныи з̄ писмъ ст̄гы̄ оужителѣ цѣковѣ всх̄однаа ма̄е... [= KV, s. 267–270]

(к. 85v) ρш — Рѣдѣль д̄. ↪ Не з̄ дороги тѣ повѣсти в просфорѣ и анафорѣ и в антидорѣ сѣ то слова грецкѣи... [= KV, s. 270–271]

(к. 86) ρша — Роздѣль е̄. в шпрѣсноцѣ ижъ не естѣ поданныи на шфѣрованіе вѣкрѣвнои шфѣры то естѣ тѣла х̄ва иже шдаленый естѣ ш̄ нового тѣстаментоу ласки. ↪ Не неширокое заистѣ выдаѣ сѣ на̄ тѣ полѣ в шпрѣсноцѣ мовити и писати... [= KV, s. 271–272]

(к. 87) ρшг — Роздѣль з̄. ↪ Тѣ ю̄ пристѣпѣ до̄ шцѣ ст̄гы̄ анапѣ ст̄гы̄ иваннъ хресостѣ на̄ б̄ корин̄ е̄ в̄ шмилиӣ аи... [= KV, s. 272–274]

(к. 88) ρое — Роздѣль з̄. ↪ И то немен̄шій и вше̄ кгр̄штовный довѣ ӣ жаденъ е̄в̄листа не споминаѣ авы х̄с̄ мѣ̄ давати шпрѣсно̄... [= KV, s. 274]

(к. 88) ρое — Рѣдѣль ӣ. ↪ Пойдѣмѣ еше до̄ д̄кѣ шнодалны̄ и до̄ кнѣ канонны̄ бовѣ̄ и тѣ в̄ цр̄кви в̄жой повага... [= KV, s. 274–276]

(к. 89) ρшз — Рѣдѣль в̄. ↪ Лечъ к̄ прѣсторозѣ правовѣрны̄ потреба вѣдати ӣ сѣ̄ некоторій моновите думитрій хоматѣ̄ вѣкгарскій и иваннъ китрійскій еп̄кпове, которіи латинникѣ̄ в̄ свой писмѣ̄ нѣшто не подоражаю... [= KV, s. 276]

(к. 89v) ρши — Рѣдѣль і̄. ↪ Не ш̄ рѣчи на то̄ мѣсце написати в часѣ̄ которого вы сѣ̄ шпрѣсно̄ в̄ костелѣ латинскѣ̄ з̄авити мѣ̄... [= KV, s. 276–280]

(к. 91v) ρпк — na dole strony nota kopisty: /прѣстави сѣ̄ равѣ̄ б̄жїӣ младенецъ прохоръ̄ сн̄гъ̄ іереѣ̄ св̄мешна̄ рокѣ̄ в̄жгѣ̄ д̄х̄ѣ̄ м̄ца̄ феврала̄ д̄на̄ д̄./

(к. 92) ρпг — Наѣка шпоминалаа до̄ годнаго поживана тай̄ прѣтѣ̄ тѣла и кръве̄ г̄да̄ и б̄га̄ нашего̄ іс̄ х̄р̄та̄. ↪ За ласкою и помочю̄ б̄а̄ в̄ трѣцӣ единого̄ ю̄ сѣ̄ шправило тако правовѣрны̄ вынавати и вѣрити ма̄е... [= KV, s. 280–293]

(к. 100v) с̄ — /Еса̄ прѣнаписанаа с̄дѣвӣ исправленію̄ фрѣнс̄ ап̄лкого̄ ст̄б̄їшеш̄ патрїарс̄к̄ константинопольскѣ̄ тако найвышшеш̄ и власнош̄ пастыревӣ рѣссїӣ в̄рчаю̄ сѣ̄ и прѣдаютъ сѣ̄: Бл̄г̄тїю̄ б̄жїю̄ бл̄веніе̄ же̄ и повеленіе̄ старших̄̄ шцѣвѣ̄ цр̄квӣ в̄сх̄одны̄ вызнацовѣ̄. Творӣ иеромонѣ̄ язаріас̄ Х. Р̄а̄ іс̄ х̄а̄. / [= KV, s. 293]

(к. 100v) с̄ — До̄ читѣльника̄ правовѣрного̄. ↪ Правовѣрны̄ и х̄с̄̄ в̄злюбленный читѣникѣ̄ з̄ дарѣ̄ д̄ха̄̄ ст̄го̄ а ревностю̄ бл̄г̄чтїа̄ горячю̄ повигнѣвши сѣ̄ за̄ шпрѣсно̄ тѣ̄ нѣкоторы̄... [= KV, s. 294–295]

(k. 101v) $\overline{\text{ѣ}}$ — в образѣхъ. Ижъ такъ в^ѣ старѣ законѣ з^ѣ росказа г^ѣ $\overline{\text{х}}$ $\overline{\text{ѣ}}$ $\overline{\text{ѣ}}$ начатѣ имаѣ и за часѣ ап^ѣл^ѣк^ѣ оу вѣрныхъ были. и вобразоворцомъ напротив нам ихъ слова $\overline{\text{ѡ}}$ повѣдѣ и в томъ которого рокъ вобразоворство повстало. $\overline{\text{ѡ}}$ Прр^ѣк^ѣ $\overline{\text{ѡ}}$ ж^ѣт^ѣ $\overline{\text{ѡ}}$ езек^ѣт^ѣ $\overline{\text{ѡ}}$ люб^ѣ: ели бысь видѣ мечъ прих^ѣо^ѣд^ѣюй а братъ бысь твоёмъ не $\overline{\text{ѡ}}$ повѣдѣ з^ѣ р^ѣк^ѣ твоей... [prze-redagowana wersja tekstu, inna niż KO, s. 59–70]

(k. 111) $\overline{\text{ѣ}}$ ка — в томъ которого часѣ $\overline{\text{ѡ}}$ самыхъ христ^ѣианъ вобразоворство повстало. и котор^ѣи царѣ вобразоворцами были. и на которомъ соборѣ вселен^ѣском за то проклаты. $\overline{\text{ѡ}}$ Въ четвѣртѣ стѣ лѣтѣ по $\overline{\text{х}}$ ѣ $\overline{\text{ѡ}}$ р^ѣц^ѣ $\overline{\text{ѡ}}$ ізіа, котор^ѣи $\overline{\text{ѡ}}$ стѣспивши х^ѣр^ѣт^ѣіанскон вѣры до поган^ѣства пристѣп^ѣи и лам^ѣ вбразы $\overline{\text{х}}$ ѣы, а свои на честь дію и ар^ѣю ф^ѣнд^ѣо^ѣв^ѣ изгинѣ з^ѣ ними...

(k. 112v) $\overline{\text{ѣ}}$ ка — вобразоворцѣ на нѣкотор^ѣи противныи ѣ слова $\overline{\text{ѡ}}$ повѣ. $\overline{\text{ѡ}}$ Я ихъ вобразоворцы пишѣ в^ѣ аполог^ѣи своей приводачи нѣкотор^ѣи еп^ѣк^ѣповѣ іакобы уни противъ вбразѣ мѣли писати... [= KO, s. 70–72; luka w kopii, rękopis BN kończy się na słowach (k. 114) ...то еѣ образъ королевскіи, и воспоминаю... (= KO, s. 72/w. 23)]

(k. 114v) koniec paginy słowiańskiej – na karcie luźne notatki łacinka

(k. 115) /nagłówek: стѣи видѣ и слыш^ѣ/ inc. ...але іакѣ д^ѣх^ѣ и аг^ѣт^ѣлове, котор^ѣи $\overline{\text{х}}$ вои ласки променѣ вѣд^ѣчи... [= KV, s. 305/w. 2–306]

(k. 115v) $\overline{\text{ѡ}}$ молитвѣ и милостини за оумершихъ д^ѣш^ѣ $\overline{\text{ѡ}}$ старого и нового законъ писма ст^ѣго доводи. $\overline{\text{ѡ}}$ Ижъ за д^ѣш^ѣ правовѣрны котор^ѣи в г^ѣдѣ оуеншли и іакѣ х^ѣр^ѣт^ѣіане в^ѣ по^ѣкутѣ скѣчали с^ѣ м^ѣл^ѣити с^ѣ и м^ѣл^ѣтинию давати старого и нового закону писмо стѣе росказѣ... [= KV, s. 306–313]

(k. 120v) Противъ огнѣви чистителному. $\overline{\text{ѡ}}$ Не з дороги тѣ оучинити слово $\overline{\text{ѡ}}$ повѣди противко огнѣви чиститѣномъ, в которѣ в^ѣ ж^ѣныи старого и нового законъ писма свѣдѣт^ѣва и наоучи не маемо... [= KV, s. 313–325]

(k. 129) в постѣ. котор^ѣи чотырыкротъ до рокъ оучи $\overline{\text{ѡ}}$ р^ѣк^ѣ $\overline{\text{ѡ}}$ ж^ѣт^ѣа в^ѣсход^ѣн^ѣла постигити. и в тѣ д^ѣла чога с^ѣредѣ и л^ѣт^ѣнищ^ѣ постиг^ѣи и противнымъ на то $\overline{\text{ѡ}}$ повѣдѣ. $\overline{\text{ѡ}}$ Поневажъ нѣкотор^ѣи хот^ѣл^ѣчи зат^ѣл^ѣмити постѣ котор^ѣи е^ѣ в^ѣ $\overline{\text{ѡ}}$ р^ѣк^ѣви $\overline{\text{ѡ}}$ ж^ѣкой з^ѣ росказана $\overline{\text{ѡ}}$ ж^ѣго... [= KV, s. 326–344]

(k. 140v) Прпѣнаго маѣима грека инока $\overline{\text{ѡ}}$ стѣла афонскіа горы, ижъ не годѣса нѣкомъ придавати што або оу^ѣм^ѣовати в^ѣ возкѣ в^ѣн^ѣаню або складѣ непокаланно х^ѣр^ѣт^ѣіанскон вѣры. Г^ѣлово. $\overline{\text{ѡ}}$ Повѣдаю в^ѣ лѣкарскіи наоуч^ѣа вѣг^ѣлыи люде и мѣ з^ѣ прироженою своею слѣкостю мает нѣажк^ѣю моцъ мѣр^ѣне прикр^ѣю або в^ѣр^ѣд^ѣк^ѣю... [rozdz. 1–7, tekst obecny również w wydaniu kijowskim 1619 r.]

(k. 155) Тогѣ прпѣнаго маѣима грека $\overline{\text{ѡ}}$ повѣди и рѣв^ѣзана противны с^ѣллогизмѣ замѣтѣ и $\overline{\text{ѡ}}$ порѣ в пох^ѣженію с^ѣ д^ѣха. Г^ѣлово в. Роздѣлѣ и. $\overline{\text{ѡ}}$ Початокъ словѣ твоей правда и на вѣки вѣк сѣды... [rozdz. 8–23]

(k. 181v) finalna winieta (z wrysowaną twarzą⁵²) i data рѣ бѣ д^ѣх^ѣ м^ѣца мал^ѣ з^ѣ obok i poniżej kolejna nota kopisty /Гспіи г^ѣди и пом^ѣл^ѣби насъ т^ѣр^ѣждаючи дѣло сіе. // Гіе начертаніе аще вбраще и исправленно и грѣшитѣно в^ѣ часѣ помылити но іакѣже и в^ѣ д^ѣх^ѣ стѣи наоучи исправите вѣбите а не кленѣте т^ѣр^ѣд^ѣчи с^ѣ.~ // Дописа с^ѣ сіа книга в вѣрѣ стѣи съборнои единой ап^ѣл^ѣкон $\overline{\text{ѡ}}$ р^ѣк^ѣве в^ѣсход^ѣнѣй старожитнон вѣры и фр^ѣн^ѣс константин^ѣполскон

⁵² Podobna jak w: *Czasosłow* (Kijów, Ławra 1616), *Mineja święteczna* (Kijów, Ławra 1619), *Kniga o vere* (Kijów, Ławra 1619–1620), *Jan Złotousty, Homilie na listy św. Pawła*, (Kijów, Ławra 1623).

ЦРКВЕ почато маючаа многогрѣшныи іерее Свмешно іванновиче плѣене изъ терновець
ѿ храмѣ сѣтого прѣка илїи а при храмѣ сїе начерта са сѣтого архангѣла михаила и прочїи
нѣныи сї. оу веси вереной живуючого:~

(k. 182) **ЛЕЖИКОЊ ГЛАСЕНОРОГСКІЙ, И ИМЕНЪ ТЛЪКОВАНИЕ.** Первое тупомъ
изобрази са. вѣ кинови сѣ вѣ: чюдотворныя Лавры Печерскїа кїевскїа. Ставропигїа Ярушеї:
Н: Р: Кѣста: Патріархи Вселѣ: лѣта быа мїра ҃рле. ѿ рѣба же хѣа. ҃дхкз. Квриопасха. индикта
ї. августа, аї. Тцанїемъ вѣдѣнїемъ же и иждивенїемъ малѣйшаго въ іеромонасехъ Памвы
Берынды протосвѣтла фрѣнѣ іерлїиского. – poniżej herb Bałabanów i wiersz dedykacyjny

(k. 182v) List dedykacyjny do Dymitra i Daniela Bałabanów

(k. 183v–265) Leksykon (słowiańska numeracja kolumn, jak w druku); niekomplet-
ny, urwane na haśle воФлєемѣ

(k. 266–267) Karty zapisane różnymi notatkami cyrylicą i łacinką (to samo na
wklejce oprawy).

Dodatek 2

ВН Акс. 12580, Zachariasz Kopysteński, *Kniga o pravdivoj ednosti...* (Kijów ok.
1623); Iwan Wiszeński, Pisma polemiczne; pocz. XIX w. (po 1827); k. 256 (oryginalna
paginacja słowiańska stron; dodatkowo wstawione karty⁵³).

(k. 1) О сей книгѣ влѣженнаго захарїа копыстенскаго оупоминает са въ историческомъ
словарѣ о писателѣхъ дѣховнаго чина бѣ го изданїа, напечатаннѣ въ санктпетероурѣкѣ
1827 года. часть а. под воуквою з. гдѣ сказано: что она приписана при концѣ дръгой
егѣ книги называемой ПОЛИНОДІА, которая подлиннаа находит са за подписанїемъ
сочинителѣа въ кїевопечерской лаврѣ.

Вѣ концѣ сей книги на листоу чѣг чертою отачченныа строки къ сей книгѣ не
принадлѣжатъ. а взаты они вѣроатно изъ книги о вѣрѣ острожской печати, въ осмицѣ
изданной а҃фчи года, сїа же книга влѣженнымъ захарїемъ изъ лѣз главы, гдѣ предложи-
въ свои наставленїа о крѣщенїи, исповѣди и еухаристїи. на конецъ присовокзплатетъ что
все сїе написано по бл҃гословенїю и приказанїю всесѣтѣйшаго о҃ца кирѣ феофана патріарха
іерлїискаго. сѣтѣйшїи же патріархъ феофанъ въ кїевѣ былъ в лѣто ҃дхк. зри въ книгѣ
о вѣрѣ, московской печати, въ кѣг главѣ, листъ сѣдї об. слѣдовательно и сїа книга написана
не ранѣе сего // года еще должно заметить, что въ той же а҃з главѣ оупоминает са о книгѣ
азарїи вѣ ҃дхфї годѣ выданной: и сїѣ доказываетъ, что сїа книга сочинена после сего года,
почему и гавстветъ, что вышеозначенный выходъ к сей книгѣ не принадлежитъ.

(k. 2) а. **КНИГА.** в правдивой едности правовѣрныхъ хрѣтїанъ, цркви восточной.
Тамъ же и противъ апостатѣ, и в ихъ лживой оуни. млтїю и помощїю бжїею, и за
влѣвенїемъ старшї. чрезъ іеромнаха захарїю копыстенскогѣ написанѣ. Часть первая.
Глава, а. ѿ Едно тѣло, и единъ дхъ, такъ естъ возванїи, во единой надѣки, званїа ва-
шего... [kompletny tekst, 40 rozdziałów, jak w edycji: Захария Копыстенский, *Книга*

⁵³ Lokalizacja tekstów według rzeczywistej liczby kart rękopisu (w nawiasach); obok podaje oryginalną paginację słowiańską (bez nawiasów).

о правдивой единости (Издание Христианскаго Поморскаго Книгоиздательства), Москва 1910 (7418); k. 23 wstawiona później z uzupełnieniem brakującego fragmentu dzieła]

(к. 95) Ч҃г. З дрѣкарни острожской, в лѣто ѿ созданїа мира зрѣс⁵⁴ [7106], а ѿ поплоти ржѣтва г҃да б҃га и сп҃са нашего іса хр҃та, лѣто р҃дѣчи [1598], мѣа юнаѡ, аї, сїа книжица выдана.

Г҃дѣс нашеѡс ісѣ хр҃тѣс повелѣвающѣс, еже рече⁵⁴ г҃лю вам, рцыте во свѣтѣ. и еже во ѡши слышасте, проповѣдите верхѣ домовѣ⁵⁵. сице же и анг҃лѣ г҃днѣ товифѣ г҃ла⁵⁶, таниѣс рече цр҃евѣс скрыватьи бл҃го есть дѣло же г҃дне ѡкрыти и исповѣдати честно есть. небо подобае // молчанїемѣ покрыватьи вещи дш҃еполезныѡ. паче же всѣхѣ общагѡ сп҃сенїа правовѣрныхѣ хр҃тіанѣ. еже стѣйшии мелегїе патрїархѣ такѡ истинны пастырь словесныхѣ овецѣ хр҃това стада, слышашаи скорбѣ и велїе возмущенїе в⁵⁷ ннѣшнїе времена ѿ инославныхѣ на насѣ бывающїи. он же такѡ оцѣ бл҃годѣтробныи болезнѡи ѡ своихѣ чадахѣ посещающїи посланыи своихѣ сщ҃енныхѣ писанїи оутѣшаша в скорбѣхѣ коупно же и въ правовѣрїю оутвержаѡ здѣ са посылаетѣ. да бы прелестныи свѣта сего мѡдрованїемѣ не сотворили⁵⁷, ни же прещенїа страшаше са единою намѣ б҃гопреданныѡ истинныѡ вѣры, никако же ѡстѣпали, но крѣпкѡ не поколебимо в ней стоѡли. а понеже меновите здѣ са тѣ посланїа стѣйшаго патрїарха соутѣ ѡдаваны, ихже во истинѣ не достоитѣ молчанїемѣ покрыватьи, всѣмѣ во ѡщѣ належитѣ, тѣмѣже и мы воѡще са с неключимымѣ и лѣбнвымѣ равомѣ осѡжденїа⁵⁸, иже прїемѣ талантѣ сребра г҃дна своего, и не сотвори имѣ прїѡверѣтенїа, но шедѣ скры, и в земли погребѣ егѡ, сего ради листы тѣ стѣйшаго патрїарха посланїа, преведшии на словенскїи языкѣ, и в сей настоѡщїи книжице типарнымѣ хр҃дожествомѣ напечатѡхомѣ, на ползѣ и оутверженїе правовѣрныхѣ хр҃тіаншамѣ.

(к. 96) Ч҃д. Прїбѡнагѡ и бл҃женнагѡ оца іванна вышенскагѡ. братствомѣ питанѣ. до львова братствѣ ради вѣры. и по всюдѣ. ↪ Хр҃толюбивомѣ братствѣ лвоѡскоѡмѣ и прочїиѡ братїамѣ... Зане же оустремиша са ѿ ст҃ыѡ аѡвнскїа горы, монастырѡ з҃енова братїа... [= Еремин, s. 206–208⁵⁹]

(к. 97) Ч҃е (verso) Посланїе .б. того же. Честной и бл҃гоговѣйной старицы дѡминикїи, иваннѣ странникѣ. о г҃дѣ радovati са желеѡмѣ. и спасенїа прагнемѣ. ↪ Пишетѣ до мене панѣ юрей, тако ѿ дѣвола пострадахѣ, зане до знева ѡидохѣ... [= Еремин, s. 161–169]

(к. 105) р҃г Посланїе .г. Б҃голюбивомѣ братѣ ми, таже ѡ хр҃тѣ оцѣ ївѣс, в⁵⁷ скитѣ въ пѣстыни маркѡвой скитѣтѣвѣющѣс. иваннѣ грѣшныи, сп҃сенїа алчетѣ. ↪ Желанїе имѣхѣ ннѣ посѣтити васѣ, но сѣдѡбы бж҃їа, и нѣкїа волѣзни тѣлесныѡ... [= Еремин, s. 209–210]

(к. 106) р҃д Соворное посланїе .д. (христофора инока.) Чтѣ чтнѣшомѣ первѣйшаша ѿ всѣхѣ въ прочитанїю сего писанїа да воудетѣ. ↪ Тебѣ хр҃толюбивыи бл҃гочестивыи правовѣрныи и православныи хр҃тіанїне г҃дне кнѣже Мѡханїе Вишневецкї... [= Еремин, s. 170]

⁵⁴ мѣ. і. лѣ.

⁵⁵ лѣ. бї. з҃в.

⁵⁶ товѣ. бѣ.

⁵⁷ нѣ. л. ѡз.

⁵⁸ мѣ. бѣ. рѣ.

⁵⁹ Porównuję z edycją pism Iwana Wiszeńskiego: *Иван Вишенский. Сочинения*, подг. И. П. Еремин, Москва–Ленинград 1955 (dalej: Еремин).

(к. 106v) рѣд (verso) Сїе писанїе зовет сѧ Зачѧпка моудраго латынника з глѧпынѧ роусинонѧ въ диспѧтацію. а по простѧ глѧщи вѧ гаданїе или вѧсѧдѧ. Копростѧ и ѡвѧтѧть. по семѧ ѡвѧтѧть ѡ скарзѧѧ. ↪ На два артикѧлы вѧ книжкахѧ егѡ, (ѡ ответѧвленїю грекѡвѧ и рѧси ѡ латынѧскаго костела, з дрѡкѧ выданной)... [= Еремин, s. 171–205]

(к. 136v) рѣд (verso) Краткословныи ѡвѧтѧть феѡдѧла въ сѧтѧй афѡнстѧй горѧ скитстѧвѧющагѡ. противѧ безбожнаго лживаго потвѡрнагѡ и настоѧщагѡ вѧвѧ. погански а не еѡльски моудрѧчѧого писанїѧ, Петра скарги. ↪ ѡ реченномѧ рѧдѧ и еднѡсти костела бѧжїѧго по еднѡмѧ пастыремѧ... [= Еремин, s. 130–160]

(к. 162) рѧѧ Читанїѧ сегѡ писанїѧ. ↪ Первое оубѡ да бѡудѧтъ прочитатѧль во чтенїи искоусѧнѧ, не дремлючїи, быстрии во зракѧ, и не вѡвторѡячи... [= Еремин, s. 9–91; *tzw. KniŹka, brakuje tytułu, wstѧpu i spisu treści*]

(к. 140) сѧи Посланїе, ї. Списание. зовет сѧ позорище мысленное. составленное ѡ инока вѧ пещерѧ горѧ сѧдѧщагѡ, и сѧвѧ внимающагѡ, прѧбеннагѡ и блѧженнагѡ ѡца кѡръ іѡанна вишенѧскаго, ѡ сѧтыѧ афѡнскїѧ горы, сѧ власной роукописи егѡ переписана. ↪ На хѧлоу вѧ приложѧхѧ толкѧ аѧльскагѡ вѧ книжицѧ ѡ сѧценствѧ златѡсѧтагѡ выдрѡкованной... [= Еремин, s. 211–220]

SUMMARY

Jan Stradomski, Kraków

Handwritten Copies of Anti-Latin Prints from the Union of Brest Period in the Collections of the National Library in Warsaw

Keywords: Church Slavonic manuscripts, old Slavonic Cyrillic books, religious polemical literature, Union of Brest

Well-preserved copies of religious polemics from the period of the 16th and the 17th century in library and museum collections usually constitute a rarity. Such writings were often purposefully destroyed by religious opponents; therefore, procuring them was not easy even in the past. One of the manners of copying such works which aroused powerful controversies was their manual rewriting. This also refers to the old prints from the period of disputes concerning the Union of Brest by the Bug River (1596). The collection of Cyrillic manuscripts of the National Library in Warsaw contains two books which feature copies of anti-Latin texts expressing dissatisfaction and protests of a well-known representative of the Orthodox Church – Kiev Monk Father Zachariasz Kopysteński, in relation to the conclusion of the religious union with the Roman Catholics and its formal and legal consequences of delegalisation of the Orthodox Church in the Republic of Poland. The article contains a codicological description of both manuscripts and their textual relations with printed books of polemics from the beginning of the 17th century.